

מדרש הגדול

ש. פ. ש.

מחברו, זמנו, מקומו וחשיבותו בספרות הרבנית

התיר והחכם ר' יעקב ספיר (86 — 1822) היה הראשון שהודיע לעולם הספרות על מציאותו של מדרש הגדול. בספרו אבן ספיר, חלק א', דף ע"ו ע"ב הוא כותב: „שם [בבית הרב הראשי במדינת תימן] ראיתי ספר כ"י בשם מדרש הגדול על כל התורה והוא מחזיק פי שנים ממדרש רבה שבידינו ואינו לפי דרכו. לשונו צח ונקי כלשון המשנה. בראש כל פרשה מליצה בשיר חרוזי הנסמך על הפסוק אשר עליו ירה פנת הדרוש. ועל כל פסוק כמה פשטים ודרשות ורמזים בלשון „דבר אחר“ וגם פסקי הלכות ודינים וכל דרשותיהם ממנו. הם מיחסים אותו לר' אברהם החסיד הנגיד בנו הרמב"ם ז"ל ואני מצאתי בראשי חרות אחדים שם ישעיה“.

בשנת 1878 לספירת הנוצרים הביא מר שפירא מתושבי ירושלים מחברת שלמה של מדרש הגדול בכ"י ממדינת תימן לירושלים ומכרה לביבליותיקה של עיר הבירה ברלין, גרמניה (Or. MS. 1208—1204). שני כתבי-יד מהמה"ג נמצאים בבריטיש ומזיאום בלונדון (בראשית Or. 2378 Or. 2213 שמות Or. 2352, 2214 ויקרא Or. 2215 Or. 2353 Or. 2354 Or. 2379 דברים Or. 2216 Or. 2355); שני כ"י נמצאים בבית-עקד-הספרים של באדליאן, אקספארד (Opp. add. 40, 124a, b, c, d; Heb. d. 30) כ"י אחד נמצא בבית-עקד-הספרים שבאוניברסיטה של קמברידג' (3407 — 3404); כ"י אחד באוניברסיטה העברית, ירושלים; כ"י אחד בעיר סאן פרנציסקא וכ"י אחדים נמצאים בידי אנשים פרטיים. וכפי ששמעתי הובאו זה לא כבר כמה כתי"י מארץ תימן לארץ ישראל.

כנראה, הראשון אשר השתמש במה"ג היה ר' יוסף שליט, ריקיטי. בספרו ספר „חכמת המשכן“, מאנטוא, 1676, דפים ה' ע"ב, ו' ע"ב י"ג ע"א הוא מעתיק מאמרים ממה"ג ומכנם „ספר שהובא מעדני“ או „ספר מדרשי הגדה שהובא מעדאן“. ומעת שהמה"ג הובא לאירופה היה הד"ר שכטר הראשון אשר השתמש בו בהערותיו לאבות דרבי נתן והעתיק ממנו הרבה מאמרים בנוסחאות מדויקות. אחרי השתמש הד"ר קאהוט במה"ג בספרו „ערוך השלם“ ומזכירו הרבה פעמים בהשלמת הערוך השלם.

בכרם, זכור אותו ואיש, הרב יד"ר ישראל לוי, לטוב, אשר הכיר את ערכו הגדול של מה"ג כאוצר של מדרשי תנאים אשר אבדו מאתנו. בספרו "מילת אחת על אדות מכילתא דר' שמעון" (בגרמנית) הוכיח הד"ר לוי הוכחה שאין לפקפק בה, שהמה"ג מכיל בקרבו את החלק הגדול ביותר של המכילתא דרבי שמעון בן יוחאי, וגם מאמרים מהספרי זוטא אשר אבדו ברוב הימים. והוא מסיים את ספרו בבקשה לד"ר שכטר להוציא לאור את הכ"י של מה"ג. בקשתו נתמלאה במקצת. יד"ר שכטר הוציא לאור מה"ג על בראשית וד"ר הופמן מברלין הוציא לאור חלק מספר שמות (א'—כ'). בשנת תר"ץ הוציא לאור רבינוביץ מניו יארק כל ספר ויקרא, וכותב השורות האלה הוציא חלק מספר במדבר והוא עוסק עתה בהוצאת שאר חלקי הכ"י. שמעתי, שיש מהדורות הפוס של מה"ג על מגילת אסתר = אגדת אסתר מהדורת באבער ומה"ג דברים (עוד שופטים י"ח ו') מהדורת רמ"ז חסידה. אך אין בידי כעת לעיין במקורות לברר הדבר.

יש גם פירוש בכ"י על מה"ג בשם "סגולת ישראל" כתוב בשנת ה' אלפים וארבע מאות ליצירה ע"י ר' ישראל בן שלמה הכהן. כפי ששמעתי נמצא הספר הזה עתה בבית עקד הספרים של בית המדרש לרבנים שבניו יורק. וכפי עדות הופמן בהקדמתו למה"ג שמות הפירושים שבספר הזה מעטים המה ואינם גודלי הערך.

מ ח ב ר ו

העדות החיצונית

שם המחבר של מה"ג נעלם והמסורות שונות זו מזו, וחכמי ישראל טובו בשאלה הזאת ולא באו לידי מסקנא עד כה (1).

שלוש דעות יש בדבר. ר' יעקב ספיר בספרו אבן ספיר (חלק א' דף ע"ו ע"ב) כותב, שהתימנים מיתסים את המה"ג לר' אברהם החסיד הנגיד, בנו של הרמב"ם ז"ל. ראיה למסורה זו יש בקטע כ"י הנמצא בידי שטיינשניידר (2). שם נמצאת דרשה על הפסוקים שמות כ"א, ב' ג' בסיום המילות האלה: "מדרש אגדה של ר' אברהם הנגיד בנו של הר"מ במוז"ל". ובאמת הדרשה הזאת נמצאה במדרש הגדול שמות אשר ממנו העתיק הופמן במכילתא דרשב"י שלו דפים קי"ה, קי"ח. ובהקדמתו שם (דף ז' בהערה) כותב על אדות קטע כ"י זה: "ונראה שהכותב כ"י זה לקח מאמר זה ממדרש הגדול אשר לדעת אנשי תימן מחברו הוא ר' אברהם בן הרמב"ם".

ובספר חכמת המשכן לר' יוסף שליט ריקיטי נזכרת דעה שניה, שהרמב"ם בעצמו חברו. וז"ל שם בדף ה' ע"ב: אבל מצאתי בספר שהובא מעדני רובו

(1) עיין שטיינשניידר, המזכיר, חוברת כ', צד קל"ו; שכטר, מה"ג בראשית, הקדמה דף י"א, הערה ב'; הופמן, שי למורה, חלק גרמנית, דף פ"ה, מכילתא דרשב"י, הקדמה, דף ח'; השנתון של חברת ספרות היהדות, מבוא, קובץ ג', צד ר'. פרנקפורט, ענ"מ, 1905; פאזנאנסקי, הצופה מארץ הגר ג', א'.

(2) עיין המזכיר, חוברת ו', צד ס"א.

לשון ברייתא וכו' 3) שהרמב"ם חברו שסובר שגם הכותלים היו מכוסים בעורות אילים ותחשים. הדעה הזאת אשר לא נזכרה בשום מקום ואשר גם אין ולנו ראייה לה אין לה כל יסוד ואינה כדאית שנטפל בה. כנראה, המסורה המיחסת את מה"ג לר' אברהם בן הרמב"ם הטעתה אותם והחליפו אותו באביו.

דעה שלישית אומרת, שר' דוד בן עמרם אל עדני הוא מחברו. מר שפירא הנ"ל אשר הביא המה"ג מתימן לאירופה הביא אח"כ כ"י אחרים מתימן לירושלים ובהודעה אשר נכתבה בחדש פברואר 1881 הוא מספר, שמצא בספר ערבי עה"ת אמרה המיחסת את מה"ג לר' דוד אל עדני. וזה לשון המאמר אשר העתיק ממנו: עשרת מונים (בראשית ל"א ב') קאלו פי אלמדרש אן לפצה [לפטה] מונים תדל עליה [עלי?] אעדאד מתנוועה אשעאר [אעשאר?] ומאיין ואלוף. ותעלים [ותעלים?] אן אין מא [אנמא?] ד' כרנא לך מדרש פהו מדרש אלמעלם דאוד אלעדני והו אלמדרש הגדול. וזהו תרגומו בקירוב: הם אומרים במדרש אשר הבטוי מונים מסמן את המספרים בסדור עשרות, מאות, ואלפים, ותדע שבכל פעם שאנו מזכירים מדרש הוא מדרש של רבי דוד אל עדני — זהו מדרש הגדול 4).

עדות זו הוטלה בספק ע"י שכטר. הוא כותב בהקדמתו לאבות דרבי נתן צד ט"ו: «ועלי להודיע עוד שהפירוש המובא שם על עשרת מונים בשם המדרש הגדול לא נמצא בהכ"י שראיתי». גלוי הדעת של שכטר, שלא מצא בהכ"י הפירוש המובא שם על עשרת מונים בשם המה"ג פליאה גדולה בעיני, כי הפירוש הזה נמצא מפורש בהמה"ג אשר הוא בעצמו הוציא לאור לאחר חמש עשרה שנה. בהוצאתו של מה"ג בראשית צד תפ"ט נמצא המאמר הזה: «מהוא עשרת מונים אמ' ר' אבא מאה פעמים משלעשר עשר ר' חייא אומ' מאה פעמים משלמאה מאה». הלשון של דברי ר' חייא משובש. במבוא שלי להמדרש הגדול במדבר (צד י"ג) הגהתי בדברי ר' חייא אלף פעמים במקום מאה פעמים — כלומר עשר מאות שהם אלף פעמים. המאמר הזה נמצא בשנוי נוסח מעט במדרש תנחומא ובבראשית רבה פ' ויצא, והפרשן «עץ יוסף» על מ"ת גם הוא מגיה בדברי ר' חייא באופן אחר, דהיינו עשר פעמים תחת מאה פעמים. אך כוונת הדברים אחת היא — כלומר אלף פעמים.

ועתה אחרי שהפירוש על עשרת מונים הנזכר בכ"י ערבי בשם מה"ג של ר' דוד אל עדני נמצא באמת במה"ג יש לנו עדות נאמנה, שהיתה רווחת בתימן מסורה אשר יחסה את מה"ג לר' דוד אל עדני.

יחוס המה"ג לר' דוד אל עדני נמצא ג"כ בכ"י אחר. ד"ר הופמן בהקדמתו למה"ג שמות כותב, שהספר סגולת ישראל אשר החכם אדלר [מלונדון] השאיל לו מתחיל ובאלה הדברים: «בשם ה' אל עולם אתחיל לכתוב ספר סגולת ישראל

3) גינצבורג בספרו גנזי שעכטער, חלק א', דף שע"ג, מציע לקרות ואו' [ר"ת של ואומרים] תחת וכו'.

4) עיון שטיוונשניידר, המזכיר, חוברת כ', צד קל"ה.

אשר חבר החכם המובהק הר"ר ישראל הכהן זלה"ה בן שלמה הכהן זצ"ל פירוש למדרש הגדול אשר חיבר הר"ר דוד אשר ממדינת עדן זכר קדוש לברכה". יש לנו, איפוא, שתי מסורות המתנגדות זו לזו וכל אחת מביאה ראיה מכי"י של ספרי תימן. אלה הם הגורמים הראשיים אשר הביאו בלבול בלב חכמי ישראל ולא באו לידי מסקנא בנוגע לשאלת המחבר של מה"ג. חוץ מזה שטיינר שניידר בהמזכיר מפקפק במסורה אשר תיחס את מה"ג לר' דוד אל עדני על יסוד חשבון הדורות, כי לפי ידיעותינו מנסיעות בנו ר' סעדיה א"א ולהיות שאביו היה מ ח ב ר מה"ג לפי שהיה צעיר ביותר.

ובכן אמרתי להציע תאוריה חדשה אשר תפתור כל הקושיות אשר עלו בדבר מחבר מה"ג. אני חושב, שהמחבר האמיתי של מה"ג היה ר' אברהם בן הרמב"ם. הוא כתב אותו ערבית כשם שכתב את כל ספריו ור' דוד אל עדני תרגמו עברית והדורות הבאים החליפו מתרגם במחבר. כמוכן, אין ברצוני לאמר, שכל הנוסח של מה"ג היה כתוב ערבית, כי המקורות הישנים כמו התלמוד ומדרשי התנאים היו אולי כתובים בלשון המקורית. וספרים כאלה הכתובים בערבוב לשונות עברית וערבית (באותיות עבריות) היה חזיון רגיל בארצות המזרח, כמו, למשל, הספר בכ"י נור אלצלם (ובשמו העברי: מדרש אור האפלה) מאת נתנאל בן ישעיהו מתימן הנמצא בבית-עקד-הספרים, באדליאן תחת המספר 2346. אין להתפלא, שהמה"ג, מעשה ר' אברהם בן הרמב"ם אשר חי במצרים, מצא את מהלכו בתימן (דרום ערב), כי יודעים אנו מדברי-הימים ההם, שקהילות-ישראל משתי ארצות אלו החליפו מכתבים ובאו בברית אהבה מעת שהרמב"ם שלח את "אגרת תימן" ליהודי תימן בצר להם.

העדות הפנימית

מלבד הראיות החיצוניות יש ג"כ ראיות פנימיות — כלומר מן המקורות, מן התכונות ומסגנון המדרש אנו יכולים להסיק שר' אברהם בן הרמב"ם היה המחבר של מה"ג. במבוא שלי למה"ג במדבר הארכתי בענין זה וכאן אקצר. החוקרים בדברי מה"ג מצאו, שהמחבר להוט ביותר אחרי דברי הרמב"ם. הוא מעתיק פסקאות שלמות מ"היד החזקה" ולפעמים הוא מפסיק באמצע המאמר הלקוח ממקור ישן ושלב בתוכו דברי הרמב"ם. השערת הופמן (בשנתון של חברת ספרות היהדות, קובץ ג' צד ר"א), שלהיטותו של המחבר ולהעתיק דברי הרמב"ם היתה סיבה להמסורה אשר יחסה את מה"ג לבן הרמב"ם אינה נכונה. באמצעים כאלו ישתמשו רק במקום שכ"י נמצא במקרה וזו הוא למוצאו. אך בארץ תימן "מעונו" של מה"ג מאות בשנים המסורה המתהלכת שמה על-אדות מחברו צריכה היתה להיות פשוטה מדור דור ולא נוסדה על אדני החקירה. בפסקי הלכות נוטה תמיד המחבר של מה"ג לפסוק הלכה כהרמב"ם (5).

(5) ראיתי שמבקר אחד בביקורו את מה"ג במדבר שלי השיג ע"ז וכתב:

התכונה הזאת של מחבר מה"ג ללכת בעקבי הרמב"ם תחזק את השערה, שר"א בן הרמב"ם היה מחברו; אמנם איננה ראיה מוחלטת מפני שהתימנים בכלל היו מעריצים את הרמב"ם וקבלו את "היד החזקה" למקור הלכה, בכ"ז תוכל לשמש כסעד לראיות אחרות.

ראיה אחרת לשיטתנו היא דרך הרצאת דבריו המיוחדת של המחבר מה"ג. דרכו של המלקט הזה להעלים את שם המחבר או מקום מקורו. סגנון כזה הוא חדש בספר ממין זה והרבה חוקרים העירו על כך (6). סגנון דומה לזה נמצא ב"היד החזקה" להרמב"ם אשר שאב את דבריו מכל מרחבי ים התלמוד מבלי לגלות מאיזה מקום יצאו. ובאמת חכמי זמנו הוכיחוהו על פניו בשל דבר זה (7). יש לנו, איפא, בשני הספרים, ה"יד החזקה" להרמב"ם והמה"ג, סגנון מיוחד אשר איננו רגיל בספרים אחרים. וזה יוכיח, שהמחבר של מה"ג הלך בעקבותיי של הרמב"ם, והיה נוטה באהבה יתרה אחרי דבריו. ומי היה כרוך אחרי דברי הרמב"ם יותר מבנו הוא?

דמיון אחר המשותף להיד החזקה ולמה"ג הוא הסדר הנפלא בשניהם. אחד הדברים המצוינים ביד החזקה הוא שמחברו אסף וליקט כל פסקי-הדינים וההלכות המפורים במצולות ים התלמוד הבאים שלא במקומם ורק אנג גררא ובדרך משא-ומתן וסדרם כל ענין וענין במקומו הראוי. גם המחבר של מה"ג משתמש במתודה זו. הוא ליקט מהכר הנרחב של ספרות התלמוד והמדרש כל חומר אגדה והלכה אשר יש לו שייכות לפסוק אחד והכניסם לתוך ילקוטו דבר דבור על אופניו. לפי קוצר דעתי, היד החזקה והמה"ג יחידים הם בסדרם הנפלא בתקופתם.

אולם הראיה היותר גדולה, שמה"ג לא נכתב בתימן כ"א במצרים באה מהמקורות שהשתמש בהם המחבר; שכן ידוע, שבין המקורות הרבים ששאב מחבר מה"ג מהם יש למנות: מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי, ספרי זוטא, ואבן עזרא עה"ת. אמנם אין לנו שום הוכחה, שיהודי תימן ידעו על-אודות הספרים האלו, אבל אין ספק, שיהודי ספרד ויהודי מצרים — ארץ מולדתו ומגורו של הרמב"ם — ידעו היטב עליהם. זאת ועוד אחרת: הרמב"ם ובנו ר' אברהם בעצמם השתמשו בהם בספריהם. ולאידך גיסא מצב ידיעת התלמוד בין בני תימן מזיקנו להאמין, שלא ידעו מן הספרים הנושנים האלו. ר' יעקב ספיר

„אלו עיון בתשובת ר"א מהדורת פריימאן. היה מוצא שר"א מחבר מה"ג חולק על ר"א בעל התשובות ועל רמב"ם אביו". אך באמת אין ממש בדבריו. כל מבין פרק בספרות הרבנית יודע שסתירות כאלה יש בדברי תנאים, אמוראים, בפוסקים וגם בדברי הרמב"ם והפתרון לזה תמיד שהמחבר חזר מדברי הראשונים ודברי האחרונים הם עיקר. ובכלל דבר אחד יוצא מן הכלל איננו סותר את הכלל כולו.

(6) עיון למשל, פאזנאנסקי, הצופה מארץ הגר, ג' א'; פרופ' גיאורג פוט מור, יהדות (באנגלית), חלק א', צד קל"ח; שכטר, מה"ג בראשית, הקדמה אנגלית והקדמה עברית צד י"ג.

(7) עיון אגרות הרמב"ם, דף י"ד ע"א וע"ב.

בתארו את המצב הקולטורי של יהודי תימן בספרו אבן ספיר, ח"א, דף נ"ג ע"א, וע"ב כותב: „היהודים בכל הארץ הזאת רובם ככולם אינם ערומים מתורה. מבינים במקרא ויודעים בהלכות ואגדות, אומרים בזוהר ועוסקים בקבלה ונוטריקון וגימטריאות. אבל בתלמוד ועיון בפוסקים מעט מזעיר. אחד מני אלף יודע צורת התלמוד כי אינו נמצא בארץ (זולת ספרי עין יעקב אשר מקרוב באו)... עיקר למודם הוא בספר היד להרמב"ם ז"ל ופוסקים דיניהם ומנהגיהם רק עפ"י הרמב"ם ז"ל ולא יסורו ממנו בין ולקולא בין לחומרא כי רק אותו קבלו עליהם למורה הדיין. הם אומרים שקודם הרמב"ם היו פוסקים ודיניהם רק מהתלמוד וע"פ קבלתם... ועד היום הזה רוב למודם רק בס' היד ולכן אין להם יד ושם בתלמוד ופוסקים אחרים... הם מחזיקים מאד בתרגום הערבי של רבינו סעדי' גאון ז"ל ובפירושו ואומרים שהיה ואצלם אומשלהם. והגם כי ידענו מסופרי קורא הדורות מראש שהרס"ג ז"ל היה ממצרים... ויכול להיות שבעת הורד ע"י המחלקת עם בן זכאי הלך מבבל לתימן או אחד מבניו הלך לשם כי נתפשט שם תפשיר ערבי שלו בכל בתי ספר וגדול שמו מאד בכל המדינה".

פה יש לנו עד נאמן, שבני תימן היו מעוטי תורה וגם שספר חשוב ועממי כתפשיר של סעדיה גאון הובא שמה ממצרים רק במקרה. גם נייבויאר (JQR. III, 613) כותב: „כבר הזכרנו השערה, כי כל עקבות ספרי התלמוד לא נודעו בתימן. יכול להיות שזה והיה המצב בימים שעברו, אך בין כ"י של ויינארד נמצאו כ"י של גמרא, מסכת אחת של ביצה, שתי מסכתות של פסחים, שלש של מו"ק, ארבע ושל ומגילה, חמש של זבחים, כתובים על נייר ע"י יהוד בן מעהד".

קשה איפוא להאמין, שהמכילתא דרשב"י וספרי זוטא הגיעו לתימן; שאם אמת היו נודעים בתימן מדוע נעלמו לגמרי משם ומבלי להשאיר זכר ומהמקורות או מדוע לפחות לא באו מעט ומדבריהם ובמאמרים אחדים אשר נעתקו מהם לספרים אחרים אשר בודאי הם מעשה ידי בני תימן? אמת, שיש לנו כ"י מתימן, כמו נור אלצלם, ילקוט תלמוד תורה, מדרש הביאור, מדרש החפץ המכילים ג"כ מדרשים בלתי נודעים לנו, אך כל אלה חוברו אחר מה"ג, ואין ספק שהם שאבו ממה"ג. כמבוא שלי למה"ג במדבר העתקתי דוגמאות ממה"ג ומהכ"י נור אלצלם אשר מקורם בספרי זוטא, והוכחתי שם הוכחה ברורה, שגור אלצלם שאב את כולם ממה"ג. כי המה"ג במדבר, דף רנ"ב מביא הדרש: „ושכב איש. על ידי איש הוא מקנא אינו מקנא לא ע"י קטן ולא ע"י בהמה". והכ"י נור אלצלם (MS. Br. Mus. Or. 2356, p. 197a) כותב: „ושכב איש אותה. פרט למי שכב אותה קטן או בהמה". המאמר הזה לקוח מספרי זוטא ונמצא ג"כ במדרש במדבר רבה. אך בספרי זוטא הדרש „לא ע"י קטן חסר ונמצא רק בספרי. ובמדבר רבה (ט. י', כ"ט) שתי הדרשות — לא ע"י קטן, ולא ע"י בהמה — הבאות משני מקורות נכתבו במקומות שונים. ורק המה"ג הרכיב שתי הדרשות יחד, כי כך דרכו וכן הוא ג"כ בגור אלצלם. א"כ מזה מוכח שבעל נור אלצלם לא ראה את הספרי זוטא רק העתיק ממה"ג.

אין לנו ראיה שגם אבן-עזרא אשר מדבריו שאב מה"ג היה נודע בתימן.

חוקרי זמננו לא מצאו שום זכר של החכם הספרדי הזה בתוך ספרי בני תימן. אמנם לפי נייבויאר (JQR. III, 617) סדר-התפילות של בני תימן מכיל פיוטים מאת אבן עזרא, אך כולם הם מהמאה השש-עשרה לספירת הנוצרים בעת שמה"ג כבר יצא לאור ובני תימן עמדו תחת השפעת בני מצרים. נייבויאר בעצמו מסיים את דבריו ולאמר: „עד כמה שידיעתנו מגעת סדרי התפילות של בני תימן לא סודרו עד המאה החמש-עשרה בעת שנוסח ספרד סבר נתפשט בארצות המזרח וגם במצרים. ובכן אפשר, שנוסח מצרים השפיע על נוסח תימן מפני שהקהילות משתי הארצות האלו עמדו בחליפת מכתבים“.

ובעוד שאין לנו שום הוכחה, שהמכילתא דרשב"י, ספרי זוטא, ואבן-עזרא הגיעו לבני תימן, יש לנו ראיות נאמנות שלא רק שהיו ידועים בספרד ובמצרים — ארצות הרמב"ם ובנו — אלא גם שהשתמשו בהם הרבה, לפעמים יזכירו את שם המקור ולפעמים יעתיקו את דבריהם סתם.

מה שנוגע לאבן-עזרא הנה מצינו, שהרמב"ם במכתבו לבנו ר"א מזרו אותו ללמוד רק ספרי אבן-עזרא בזה"ל: „ודע בני אברהם... והאמת והנכון הוא מה שבאר בו החכם רבי אברהם אבן עזרא זצ"ל. נאמר לי עליו שהוא חבר בפירוש התורה וגלה בו סודות עמוקות ועצומות. לא יבינם אלא מי שהוא במחרגתו והם השרידים אשר ה' קורא... ואתה בני הנאמן לי, אני מצוה לך שלא תעיין בפירושים ובהבורים ולא תטריד שכלך אלא בפירושי ובחבורי וספריו, כי הם טובים מאד ומועילים לכל מי שיקרא בהם בהשתכלות יפה בשכל זך ובעיון דק, ושהם אינם כשאר החיבורים. כי הוא היה כמו אברהם אבינו ע"ה ברוח. וכל מה שתקרא מדבריו וברמזיו אשר ידבר בהם, עיין בהם עיון יפה והשתכל בהם השתכלות רבה בשכל זך ובעיון נקי. כי החכם הזה הנזכר לא היה מתפתח משום אדם ולא היה נושא פנים לשום בריה. והוא היה שט בארצות, היום במקום אחד ולמחר במקום אחר, עם שהיה משרת למלכים ג"כ. (8) ר"א אשר כנראה מלא את בקשת אביו מביא באורים הרבה בשם רבנו אברהם אבן עזרא בספרו ובלשון ערבית „אלכתאב אלחאוקי“ (9)

וכן ג"כ יש לנו עדות נאמנה, שהרמב"ם ובנו ידעו היטב את המכילתא דרשב"י אשר אבהה ממנו. כי הנה בתוך שאר האוצרות אשר מצא שכטר בגניזה של פוסטאט, מצרים, היו י"ב עלים כ"י מספר מכילתא דרשב"י בעצמו אשר הר"ד הזמין השתמש בהם ושימם בהוצאתו. זה יוכיח, שהמכילתא דרשב"י נודעה בין יהודי מצרים ארץ מגורי הרמב"ם. וכן היתה נודעה ג"כ בין בני ספרד, ארץ מולדתו של הרמב"ם, כי ר' טודרוס אבולאפיא הלוי מספרד מביא פעמים הרבה את המכילתא דרשב"י בשני ספריו „שער הרזים“ (הוא ביאור למזמור י"ט) „אוצר הסבוד“ (הוא ביאור לאגדות התלמוד). שני ספרים אלו נמצאים בכ"י בבית-עקד-הספרים הממלכתי שבמינכן, וכן ר' משה בן נחמן גראנדי (רמב"ן) מספרד

(8) עיון אגרות הרמב"ם, דפים ב' ע"ב, ג' ע"א.

(9) עיון מרגליות, תולדות רבנו אברהם מייסונו, דף י' ע"ב.

בפירושו עה"ת מביא כמה פעמים את המכילתא וקורא אותה בשם "מכילתא דרשב"י", או מכילתא אחריתא דרשב"י. (10)

ועוד ראייה, שהרמב"ם ובנו ר"א בעצמם השתמשו במכילתא דרשב"י. בספרו ספר המצות מביא הרמב"ם מאמרים הרבה ממכילתא הנמצאים רק במכילתא דרשב"י. במבוא שלי הבאתי כמה דוגמאות בזה ופה ארשום רק את מראה המקומות. מכילתא דרשב"י (מהדורת הופמן) צד י"ב וספר המצות, מצות עשה צ"א; מכילתא דרשב"י צד י"ט וסה"מ, מצות לא תעשה קצ"ח; מכילתא דרשב"י צד כ"ח וסה"מ, מצות לא תעשה קכ"ח; מכילתא דרשב"י צד ל"א וסה"מ, מצות עשה קנ"ו; מכילתא דרשב"י צד קצ"ד וסה"מ, מצות ל"ת ש"י; מכילתא דרשב"י צד קנ"ב וסה"מ, מצות ל"ת ס'. וכן בספר היד החזקה שלו פוסק הרמב"ם כמה פעמים להלכה עפ"י המכילתא דרשב"י. מפרשי הרמב"ם ושאר גדולי ישראל אשר לא ידעו מהמכילתא הזאת רגילים להקשות על הרמב"ם ולשאל מהיכן הוציא הלכות אלו. (11)

גם ר"א ובנו של הרמב"ם בעצמו מביא המכילתא דרשב"י. הופמן במכילתא דרשב"י, פתח דבר, צד ז' כותב: "ר' אברהם בן הרמב"ם בספרו מעשה נסים שיצא לאור בפאריס שנת תרכ"ו מביא (בצד 89) מאמר בשם מכילתא שלא נמצא רק במכילתא דרשב"י שלפנינו לק' צד 164 (ר')".

וכן יש לנו ראייה ברורה, שהרמב"ם השתמש בספרי זוטא אשר ממנו שאב בעל מה"ג הרבה. (12) הגם שהוא מכנהו מכילתא אין לנו כל ספק שהוא רומז אל ספרי זוטא. וכן בספר היד החזקה שלו הניח הרמב"ם את דברי ספרי זוטא לפינת היסוד של פסק הלכה שלו והמפרשים שלא ידעו מהמקור הישן הזה הניחו את דברי הרמב"ם בצ"ע. אדבר עוד על זה להלן כאשר אדון בחשיבותו של המדרש הזה בספרות הרבנית.

וכיוצא בזה יש לנו הוכחה, שהרמב"ם השתמש בהמכילתא דר' ישמעאל על ספר ידברים שאבדה לנו ואשר רובה כלולה במה"ג כמו שאוכיח להלן. אך אין לנו שום ראייה, שהמכילתא הזאת נודעה לבני תימן. כדאי להזכיר, שגירסא מיוחדת הנזכרת רק במה"ג נודעה ג"כ להרמב"ם. במה"ג במדבר (מהדורת פיש) ידפים ק"ע-קע"א נאמר: "ר' נוהראי או' סימן היה לו למשה רבינו בענן המשכן כשהיה הענן רוצה להסתלק היה משה אומ' קומה ה'. ... תנוסע דגל יהודה תחלה וכמין קול' היה יוצא מתוך הענן שמהלך לפניהם כדי שידעו לאיזו רוח הן מהלכין. ... אותו הענן שהיה יוצא כמין קול' כונס עצמו ועומד באותו מקום ובאותה שעה יודעין שהם חונים שם". מאמר מקביל לזה נמצא במדרש תנחומא, במדבר י"ב וגם במילקוט במדבר תרפ"ו, אך הקרי בשני

(10) עיון הופמן, מכילתא דרשב"י, פתח דבר, דפים ו', ז', ט'; לוי, מלה אחת על—אדות מכילתא דר' שמעון, דפים ג'—ד'.

(11) דוגמאות ממין זה נמצא במדרש הגדול, במדבר (מהדורת פיש), מבוא, צד ל"א.

(12) לדוגמאות ראה שם צד ל"ב-ל"ג.

המקומות הוא «וכמין קורה» תחת «וכמין קול» במה"ג. כנראה הגירסא המיוחדת למה"ג היתה ידועה ג"כ להרמב"ם, כי בדברו על-אדות מהות דבור ה' למשה הוא כותב: «הילכך אין לנו לומר אלא קול נברא הוא. ויתכן שמן הענן היה יוצא. וכן ראינו שלא נתגלה אליו אלא בענן כמו שפירש בפרשת כי תשא" (13)

במבוא שלי למה"ג במדבר (צד ע"א) הוכחתי, שהמדרשים שמות רבה, במדבר רבה, דברים רבה לא היו ידועים לבעל מה"ג, כי לא נמצא שום מאמר מהם בתוך ילקוטו. דבר זה מענין מאד ויפיץ אור על השאלה מי היה המחבר של מה"ג. כידוע, המדרשים שמות רבה, במדבר רבה, דברים רבה הם מאוחרים הרבה מבראשית רבה, ומויקרא רבה. לפי ידעתם של צונץ (14) ושל ווייס (15) שמות רבה ובמדבר רבה חוברו בתקופת המאה השתי-עשרה. וראיה לזה הוא שהמדרשים האלו לא נודעו לר' נתן בעל הערוך, לרש"י, ולהרמב"ם, אף כי העתיקו הרבה מבראשית רבה ומויקרא רבה. (16) ובכן אם המחבר של מה"ג היה ר' יודא אל עדני אשר חי במאה הארבע-עשרה בעת אשר המדרשים האלו הצעירים לימים יותר כבר היו מסודרים, מדוע מאס דוקא באלו והעתיק הרבה מבראשית רבה ומויקרא רבה? אך הבעיה הזאת תפתר על נקלה אם נקבל את ההשערה, שר"א בנו של הרמב"ם (1255 — 1185) היה המחבר של מה"ג. גם הוא כאביו, אשר נפטר בשנת 1204, לא ידע את המדרשים הצעירים שמות רבה, במדבר רבה ודברים רבה.

הר' כשר בספרו תורה שלמה, חלק א' בסופו [מהדורא א' תרפ"ז] כותב: «בדי"א א"ו כתבתי כי המדרש הגדול לא נודע מי חברו — כ"כ עפ"ד ההקדמה במדה"ג שכ' דהשמועה המיחסת את המדרש הגדול לדוד אל עדני אינה מקוימת כ"צ. הנה כעת בא לידי מכתב מתימן שנכתב בשנה זו מהרב יחיא"ן סלימאן אלקאפח יצ"ו מעיר צנעא ושם כותב בתוך שאר יחברים כי מהר"י בשירי בכתביו מיחס את המדרש הגדול לדוד בן עמרם אל עדני ושכן ברור ודלא כמ"ש המהר"ץ בפ"י הסידור עץ חיים שהוא לר"א הנגיד א"כ נראה די ש יסוד נכון לשמועה הנ"ל».

המכתב הזה אשר הרב כשר קבל מרב בתימן בשנת תרפ"ז מענין אך לא יפיץ אור על השאלה המעסקת אותנו. הרב מתימן רק מזכיר חכם תימני המיחס את המה"ג לדוד ב"ר עמרם אל עדני. ושהוא מסכים עמו וסותר מסורה אחרת המיחסת אותו לר"א בן הרמב"ם. אך איננו נותן טעם מדוע יש למסורה זו יתרון על המסורה האחרת. כבר הזכרתי, ששתי המסורות האלה נתפשטו בתימן ולשתיהן יש סמך בכי"י וגם הראיתי לעיל, שהמסורה הזו ובעצמה אשר הרב אלקאפח מתימן חשבה לאמיתית שטיינשניידר שדא ביה נרגא.

(13) אגרות הרמב"ם, דף ד' ע"א.

(14) דרשות היהודים, צד רס"ט וצד רע"ג.

(15) דור דור ודורשיו, חלק ג', צד רס"ה רס"ו.

(16) עיין מדרש תנחומא, מהדורת באבער, חלק א', הקדמה, דף ל"ז ע"ב הערה

ב', ודף מ' ע"א; חיות, מבוא למדרש רבה, צד ט"ו.

אגב אורחא יש לנו במכתבו של הרב מתימן לר' כשר עדות נוספת, ששתי מסורות היו בתימן בנוגע למחבר של מה"ג, אחת המיחסת אותו לר' דוד אל עדני, והשנית לר"א בן הרמב"ם. וגם עדות זאת תשמש סמך להשערה, ששניהם היו אחראים בעד מה"ג, ור"א חברו בערבית ודוד אל עדני תרגמו לעברית. עיין עוד קאהוט, אבו מנזור, דפים י', י"א, י"ג י"ד הערה ג'; שטיינשניידר אראב. ליט. 205; אנציק. יוד. ברלין חלק ה' צד 836.

הרעיון הראשי של המתרגם היה בודאי להמציא ספר חשוב כמה"ג לכל היהודים וגם לאלה שאינם מבינים ערבית. צונץ בספרו דרשות היהודים, צד שע"א, בהברו על-אדות אגדות שנכתבו בעברית בניגוד לאותן שנכתבו בארמית כותב לנכון: "חלק גדול של אגדות בעברית, ביחוד המאוחרות שבהן הן או מעשה סופרים ומאספים או תרגום של הדרשות אשר נאמרו בשפה המדוברת". סמך לסברא, שמה"ג בצורתו הנוכחית הנהו מעשה תרגום, שבעוד ששאר "ספרי-רבנות" בתימן נכתבו או בערבית (באותיות עבריות) או בערבוב לשונות עברית וערבית, כגון הספר בכ"י נור אלצלם (ובשמו העברי מדרש אור האפלה), המה"ג נכתב בעברית צחה, ורק פה ושם יש מילות בודדות בערבית ואולי הן שרידים מהנוסח הישן. בשולי הגליונות של כתי"י מה"ג יש הערות ובערבית והמבארות את הפנים שנכתבו בידי סופרים מאוחרים בזמן. מזה יש להוכיח, שהנוסח העברי נכתב לקהילות ואחרות אשר מחוץ לקהילת תימן.

השערת, שהנוסח העברי של מה"ג הוא תרגום מערבית ומחברו היה ר"א בן הרמב"ם איננה השערה בעלמא, כי גם אותם שאינם מיחסים את המה"ג לר"א יודו, שרגילים היו בתימן לתרגם מערבית לעברית כ"י של ר"א בן הרמב"ם. כבר הזכרתי לעיל, כי בקטע כ"י נמצאת דרשה אשר נעתקה "ממדרש אגדה של ר' אברהם הנגיד בנו של הר"מ במוז"ל". שטיינשניידר (המזכיר, חוברת י"ט, צד קי"ג) אשר חושב, שהדרשה הזאת לקוחה מן אלכתאב אלהאוף או אלכפאיה ספרי ר"א כותב: "שאויל תורגמה מערבית". שטיינשניידר נאלץ לשער, שהמאמר הכתוב בעברית בשם ר"א הוא תרגום מערבית מפני שכל ספרי ר"א היו כתובים בערבית. מעתה אפשר להסיק, שהנוסח העברי של מה"ג הוא תרגום מעשה ידי תימני (ר' דוד אל עדני) מתוך הנוסח המקורי בערבית אשר לפני דעתי ר' אברהם בן הרמב"ם היה מחברו.

וכמו שאין לנו ידיעה ברורה על אדות המחבר של מה"ג כך אין לנו שום רשימת זכרון מן הזמן או מן המקום אשר חובר בהם אך ברור הדבר שלא נכתב לפני המאה השלוש-עשרה, מפני שהוא מביא את הרמב"ם אשר מת בשנת 1204. שכטר (מה"ג בראשית, הקדמה אנגלית) קובע את זמנו של מה"ג במאה הארבע-עשרה; קביעתו זאת נובעת כנראה מנטייתו לדעה המיחסת את המדרש לר' דוד אל עדני אשר חי ובהמאה התיא. אך בהקדמה העברית שם, דף י"א, הערה ב' הניח הדבר בצ"ע. הכ"י הנמצא בבית-עקד-הספרים של ברלין משנת 1480 הוא ישן יותר מכל כ"י הידועים לי.

חשיבותו בספרות הרבנית

המה"ג מיוחד בסגנונו ובתסנו. בעיקרו הוא ילקוט אשר בו אוסף חומר הלכה ואגדה משדה רחב של הספרות הרבנית. הוא מביא המשנה והגמרא בבלי וירושלמי, מדרשי תנאים הידועים לנו ואשר אבדו לנו, רש"י, הערוך, אבן עזרא, רמב"ם ועוד ספרים אחרים מימי הביניים, אך ולא יזכיר את מקורם כיתר הילקוטים. וכולם מסודרים על הפסוק בתורה כפי ענינם. וגם אינו מלקט במלוא מובן המלה, כי הוא הוסיף וגרע ושנה את דברי המקורות אף קטעם וסרסם והכליל בתוך מדרשי חז"ל ודברי חכמי ישראל מימי הביניים. לשונו אינה כלשון שאר מדרשים אלא עברית בלשון המשנה. סגנונו צח ונקי, רק פה ושם יש מלות זרות אחדות. בראש כל סדרה יש שיר חרוזי המסיים בפסוק אשר עליו יסובב ציר הדרוש. וסוף כל סדרה חותם במילות «כן יאמר בעל הרחמים».

לשירים האלה יש חשיבות היסטורית, כי כמעט כולם אשר ראיתי מביעים רוח של געגועים לביאת המשיח ולפדות ה' ובאחדים מהם ישנה השתפכות-לב ובקשת עזר מאת ה' נגד אויביהם וצורריהם. השיר הראשון של ספר במדבר ישפוך שיח לפני ה' בדברים אלו: «ישלח דברו לרפא יונה רוחה נפעמה. ימהר יחיתה לעשות באויבינו נקמה. ומקרב חיקו יכלה זר יהיר בן האמה. וימחץ קדקד שער שעיר מתהלך באשמה. ישוב גמולו בראשו וישבור זרועו הרמה. ישרשו מארץ חיים ויתשהו ויחמה. ויטע בהיכלי עונג כבודה וית מלך פנימה. ככתוב וזרעתי לי בארץ ורחמתי את לא רוחמה». המבטא «בן האמה» הוא רמז לישמעאל «שעיר» לעשו. בדברים האלה נשמע הד קול של יסורים ומכאובים אשר יהודי תימן סבלו משכניהם הערבים מזרע ישמעאל. השירים נושאים חותם תימני והם בודאי מעשה ידי תימן.

אך החשיבות הראשית של מה"ג תמצא: (א) באספו לתוכו מדרשי תנאים אשר אבדו מאתנו; (ב) בשמרו נוסחאות מדויקות ושלמות ומהדורות שונות מדברי תלמוד ומדרש הידועים לנו.

כבר כתבתי, שהרב ישראל לוי מברעסלויא היה הראשון אשר הכיר, שאוצרות נחמדים צפונים במדרש זה. בספרו «מילה אחת על-אדות מכילתא דר' שמעון» (בשפת אשכנז) הוכיח ד"ר לוי, שהמה"ג הכניס בקרבו חלק גדול של המכילתא דרשב"י וגם מאמרים רבים מספרי זוטא אשר אבדו מאתנו בימי פזורינו. מדרשי תנאים אלו ידועים לנו רק בשמותיהם אשר חכמי ישראל מימי הביניים יזכרום וגם העתיקו את דבריהם. הרמב"ם בהקדמתו ליד החזקה מדבר על שני מיני מכילתות — מכילתא דר' ישמעאל, ומכילתא דר' עקיבא, וגם מביא בספריו דברי מכילתא אשר לא נמצאו בהמכילתא שלנו. הרמב"ן בפירושו עה"ת ור' טודרוס אבולאפיא בשני ספרי הקבלה שלו «שער הרוזים» ו«אוצר הכבוד» מביאים מאמרים ממכילתא אשר הראשון מכנה אותה «מכילתא אחריתא דרשב"י» והאחרון «מכילתא דרשב"י».

שם המכילתא הזאת היה לחידה לכמה מחכמי ישראל. גם חכם כצונץ (דרשות היהודים, צד תי"ט, הערה א') חושב, שהוא איזה ספר קבלה המיוחס לרשב"י. אך פרידמאן (מכילתא דר' ישמעאל לשמות, בהקדמה שלו, צד ה' — ז') כותב, שמלבד המכילתא דר' ישמעאל היה ג"כ מדרש הלכה על שמות מאת ר' שמעון בשם "מכילתא דרשב"י" ומכילתא זו היתה חלק מהספרי הנזכר בתלמוד בבלי, סנהדרין, דף פ"ו ע"א. אחרי התגלית של ד"ר לוי המראה לנו, שהרוב ממכילתא דרשב"י נכלל במה"ג וביחוד אחרי שנמצאו י"ב דפים כ"י ממכילתא דרשב"י בעצמו בגניזה של פוסטאט התחילו החכמים ללקט מהמה"ג המאמרים אשר נעתקו שמה ממכילתא דרשב"י ומשאר מדרשי תנאים אשר אכדו. הראשון היה הר"ד הופמן אשר לקט והוציא לאור את המכילתא דרשב"י לשמות.

גם ספרי זוטא היה ידוע לנו רק ממאמרים במדרשים ובספרי גדולי ישראל וכולם חשבו אותו למדרש תנאים. ולמרות כל זה ווייס (דור ידור ודורשיו, חלק ב' צד רל"ח) חורץ משפטו, "שהספרי זוטא מאוחר מאד בזמן ואינו אלא המצאה חדשה ומחברו שגה בכמה מקומות נגד ספרי תורה שבעל פה המקובלים" ... אך כל דבריו בטלים ומבוטלים וכל טענותיו נגד דברי ספרי זוטא אינן נכונות כמו שהראיתי במבוא שלי למה"ג במדבר (צד פ"ו צ'). והדבר המענין ביותר הוא שכין אוצרות הגניזה נמצא קטע כ"י של הספרי זוטא המקורי. הקטע הזה מונח עתה בבית-עקד-הספרים באדליאן תחת המספר MS. Heb. c. 18.—2634.

אחרי הנסיון של החכמים בריל וקעניגסבערגער עלה ביד הר"ד חיים שאול הורוויץ מברעסלויא להוציא לאור מהדורה של ספרי זוטא אשר בו אסף ולקט כל המאמרים של ספרי זוטא המפוזרים במדרשים וגם בכ"י של מה"ג ובספרי הראשונים. מהדורה אחרת נערכה לדפוס ע"י ר"ז יאסקאוויטץ הוצאת לודו.

אך בעוד שמציאותם של המכילתא דרשב"י ושל ספרי זוטא נודע לנו לפני שנתגלה המה"ג, מציאותה של המכילתא על דברים או מאמרים ממנה לא נזכרו בשום מקום, רק הרמב"ם בהקדמתו ליד החזקה מזכיר המכילתא על שמות דברים. ומקום הניחו להר"ד הופמן להתגדר בו להוכיח בראיות ברורות, שמדרש כזה היה במציאות ואשר הרבה ממנו נכלל במה"ג.

עבודתו של הופמן נתנה את פריה, כי בין אוצרות הגניזה נמצאו שלשה קטעים מהמכילתא על דברים המקורית. הקטעים הללו הוצאו לאור ע"י שכטר (JQR. 1904, pp. 446-52, 695-97) והרבה מהם נמצאו במה"ג. ויותר מזה עשה, כי אסף וקבץ מכ"י מה"ג כל המאמרים הלקוחים מהמכילתא והוציא אותם לאור ובשני חלקים בשם "מדרש תנאים על הדברים".

אין ערוך לחשיבות ג' המדרשים: מכילתא דרשב"י, ספרי זוטא, ומכילתא על דברים, אשר הרבה מהם נתגלה בתוך עמודי מה"ג לחקר ספרות חז"ל. הם יפיצו אור על דברים סתומים ויפתרו שאלות וחידות אשר נשארו בצ"ע. הרבה ספרים נכתבו לבאר בדרך הפלפול קושיות כאלה. ובפרט התעמקו גדולי ישראל בדברי הרמב"ם אשר לרבות מהלכותיו אין, לכאורה, יסוד בדברי חז"ל

או גם סותרות את מקורות התלמוד. ערך הספרים האלה אבד מאז התגלותו של מה"ג, כי אפקים חדשים נראו בו אשר יסירו ערפל מעל עינינו. דוגמאות לכך ימצא הקורא במבוא שלי למה"ג ובמדבר וגם בפירושי על המדרש עצמו. מלבד זה יש מאמרים רבים במה"ג אשר אין כל ספק שהם ממקורות התנאים והאמוראים אך אינם ידועים לנו וגם מהדורות שונות של מדרשים נכללו בו אשר ערכם לחקר ספרות הרבנית גדול מאד.

גם לנוסחאות המדויקות והשלמות במה"ג יש ערך רב והן תשפוכנה אור על הרבה מאמרים בספרות חז"ל. וזה יפתח מקור חדש לחוקרי הספרות הרבנית, להוציא מהדורה חדשה מספרא וספרי וגם מהדורות חדשות ממאמרי התלמוד והמדרשים על יסוד שינוי הנוסחאות במה"ג. ר' מאיר איש שלום (פרידמן) התחיל להוציא מהדורה חדשה מספרא (ברעסלויא תרע"ה), אשר בה השתמש בנוסחאות של מה"ג, אך לא זכה להשלים את מלאכתו, כי המות הפסיק את עבודתו הפוריה. המהדורה שלו הגיעה רק עד ויקרא ג. ט'.

גם לחוקרי הלשון, המסורה והנקוד יש כר נרחב למחקר במה"ג, כי כמה וכמה מילות הלקוחות משפות זרות נמצאות בו ולרוב הן מדויקות בעוד שבמקומות אחרים הן משובשות. דוגמאות לכך נמצאות במבוא שלי למה"ג במדבר. יש גם בכ"י של מה"ג מילות מנוקדות ביחוד במקראות ונוסחאות שונות במסורת המקרא וערכם רב מאד לחקר תולדות המבטאים העבריים ותולדות המסורה והדקדוק.